

PAUPERITAS :

II

In mei memoriam

Religieuze en caritatieve stichtingen bij de laatmiddeleeuwse parochiale armendissen

Hannelore Franck

Inleiding

'up den xi^{sten} dagh van pietmaend gaven sheer Bernaerds kindere van Aertrike, bi namen Jan, Joris ende Jacop, ende de testamenterise van sheer Bernaerds testamente van Artrike den dissche van den aermen scamelen huusweken die men houd in Onser Vrouwenkerke te Brugghe [...] over sheer Bernaerds ziele van Aertrike ende over de ziele van joncvrouwe Marien, sinen eersten wive, ende joncvrouwe Celien, sinen laesten wive'¹

Wie de armenzorg in de late middeleeuwen in onze contreien onderzoekt, kan niet rond de armendissen heen. Deze instellingen organiseerden uitdelingen voor de parochiale armen en vormden zo een belangrijke pijler van de armenzorg. Hun kapitaal haalden ze grotendeels uit stichtingen zoals deze waaruit het begincitaat gehaald werd. Op 11 september 1355 schonken de kinderen van Bernard Van Aertrijke een rente aan de armendis van Onze-Lieve-Vrouw voor het zielenheil van hun vader en zijn twee echtgenotes. De rest van de akte preciseerde de tegenprestaties die de dis moest leveren. Individuen zoals Bernard Van Aertrijke zorgden er via hun stichtingen voor dat deze instellingen de armen konden blijven ondersteunen en ontfermden zich over hun eigen zielenheil. Tegelijkertijd was het een manier om het sociaal aanzien van de familie te vergroten.

De armentafels waren vaak begunstigen van dergelijke stichtingen, wat resulteerde in rijke archieven. Toch ontsnapte dit tot nu toe grotendeels aan de aandacht van de historicus. Het onderzoek is dan ook tijdrovend en de archieven zijn niet zelden slecht ontsloten. In deze bijdrage wil ik aantonen wat de mogelijkheden zijn van onderzoek naar deze stichtingen bij de armentafels. Eerst zal kort worden ingegaan op de armenzorg in laatmiddeleeuws Brugge en de plaats van de armentafels hierin. Daarna wordt het systeem van stichtingen en schenkingen toegelicht. Ten slotte zal de casus van de stichtingen van de familie Van Aertrijke uitgewerkt worden waarbij aandacht zal gaan naar de verschillende brontypes, hun mogelijkheden en aandachtspunten.

1 OCMW Archief Brugge (verder OAB), Archief van de armendis van de Onze-Lieve-Vrouweparochie (verder AAOLV), inv. nr. 178, lijfrenten, disschen en fondatiën, f. 54r.

Afbeelding van de Onze-Lieve-Vrouwekerk. Tekening door J.J. Gailliard in *Inscriptions*.

Diversiteit troef

Armenzorg in de Zuidelijke Nederlanden was gedurende de late middeleeuwen niet de taak van één overheid of instelling wat resulteerde in een versnipperd landschap. Vanaf de twaalfde, en zeker in de dertiende en veertiende eeuw ontstond er een netwerk van instellingen die allemaal een specifieke vorm van armoede trachtten te verhelpen.² Deze laatmiddeleeuwse situatie onderging geen diepgaande veranderingen tot aan de zestiende eeuw wanneer de centrale overheid pogingen ondernam om greep te krijgen op het zorgsysteem. De armensteun van laatmiddeleeuws Brugge omvatte drie belangrijke pijlers.

Centraal in het liefdadigheidslandschap stond de groep van instellingen die rechtstreeks zorg verstrekten aan hulpbehoevenden.³ De twee grote hospitalen van de stad, het Sint-Janshospitaal en het Onze-Lieve-Vrouw van de Potteriehospitaal, voorzagen onderdak, voedsel en verzorging voor de zieken. Armoede en ziekte gingen bij de onderklasse vaak hand in hand door een gebrek aan een officieel vangnet zoals inkomenscompensatie bij ziekte. De godshuizen richtten zich op de ouderen en in het bijzonder op oude weduwen. Een godshuis bestond meestal uit enkele kleine huisjes rond een gezamenlijke binnentuin. Brugge telde eveneens vier passantenhuizen: Sint-Juliaans, Sint-Joos, het Nazarethhuis en het Sint-Niklaashuis. Een passantenhuis voorzag onderdak en voedsel voor een beperkte duur, vaak maar één nacht, bedoeld om pelgrims op bedevaart en andere passanten te ondersteunen. Het Sint-Niklaashuis opereerde daarnaast als godshuis en Sint-Joos vormde zich in de zestiende eeuw om tot godshuis. De stad beschikte ook over een leprozerie gelegen aan de rand van de stad: de Magdalenaleprozerie. Het blindenkensgasthuis was dan weer gericht op blinden en het Sint-Hubrechtsdulhuis ontfermde zich vanaf de vijftiende eeuw over de krankzinnigen en vondelingen. Voor 1400 zijn er aanwijzingen dat krankzinnigen doorgestuurd werden naar de Magdalenaleprozerie.⁴

Het godshuis Vette Vispoort is een van de Brugse godshuizen met middeleeuwse oorsprong. Wikimedia Commons.

2 De literatuur over armen- en ziekenzorg in Europa is omvangrijk en divers. Voor een recent en bevattelijk overzicht van de historiografische tendensen: A.J. Davis, 'The social and religious meanings of charity in medieval Europe', *History Compass*, 12 (2014) 935–950.

3 Voor een overzicht van alle instellingen: M. Ryckaert, *Brugge* (Brussel 1991); meer specifiek over godshuizen: H. De Bruyne, *De godshuizen in Brugge* (Roeselare 1994).

4 J. Geldhof, *Pelgrims, dulle lieden en vondelingen te Brugge 1275 - 1975: zeven eeuwen geschiedenis van het Sint-Juliaans-gasthuis en van de Psychiatrische kliniek O.-L.-Vrouw te Brugge-Sint-Michiels* (Brugge 1975) 115.

Al deze instellingen verstrekten onderdak voor specifieke groepen van armen, zieken en andere hulpbehoevenden. De armendissen waren praktisch de enige instellingen in de late middeleeuwen die geen onderdak verstrekten maar uitdelingen aan de parochiale armen organiseerden.⁵ Rondtrekkende bedelaars, die werden gezien als onbetrouwbaar en onwaardig, werden niet ondersteund door deze instellingen. Alleen de waardige armen kwamen in aanmerking. Dit waren personen die niet gingen bedelen uit schaamte maar die zich – ondanks hun armoede – waardig en respectvol gedroegen. Ze moesten zich bovendien een woonst in de parochie kunnen veroorloven. Deze personen kregen een loden teken (een symbolische munt) dat ze konden inwisselen voor hun portie. De uitdelingen bestonden voornamelijk uit brood, aangevuld met vlees (haring tijdens de vasten), boter, eieren, erwten, kledij, schoenen en brandstof. Naast de uitdelingen verzorgden de armentafels ook nog andere vormen van steun, zoals het betalen van begrafenissen van arme parochianen. Er is geen stichtingsakte overgeleverd van de armentafels die ontstonden in de loop van de dertiende eeuw. De stad beschikte over zeven parochiale dissen (Onze-Lieve-Vrouw, Sint-Salvator, Sint-Gillis, Sint-Jacob, Sint-Kruis, Sint-Walburga en Sint-Catharina) en één Heilig Geesthuis. Dit laatste organiseerde uitdelingen voor de hele stad en was niet gebonden aan één parochie. Na verloop van tijd smolt het Heilig Geesthuis samen met het Onze-Lieve-Vrouw van de Potteriehospital en kreeg het hospitaal de nieuwe naam het Heilig Geesthospitaal van de Potterie.⁶

5 Afhankelijk van de regio worden de instellingen armentafels, armendissen of tafels van de Heilige Geest genoemd. In Brugge verkoos men (armen)dissen.

6 G. Maréchal, 'De stichting van het hospitaal Onze Lieve Vrouwe van de Potterie te Brugge (1276)', *Annalen van de Belgische vereniging voor hospitaalgeschiedenis*, 2 (1964) 5–12.

Doordat de oorsprong van de armentafels niet duidelijk is, blijft het gissen hoe de instellingen hun oorspronkelijk patrimonium vergaarden

De organisatie van de armentafel was in handen van een of meerdere dismeesters, bijgestaan door een ontvanger en disknapen. De dismeesters stonden aan het hoofd van de armentafel en waren vooraanstaande parochianen. Voor Brugge is de exacte aanstellingsprocedure niet gekend. Een ontvanger, verantwoordelijk voor het dagelijks beleid en het opstellen van de jaarrekeningen, hielp de dismeesters. Meestal was dit een leek die in tegenstelling tot de dismeesters een loon ontving voor zijn werk. De disknapen kregen eveneens een vergoeding voor hun werk en deden praktische klusjes, zoals de loden tekens aan de rechthebbenden bezorgen. Doordat de oorsprong van de armentafels niet duidelijk is, blijft het gissen hoe de instellingen hun oorspronkelijk patrimonium vergaarden. Nieuwe schenkingen en stichtingen waren echter essentieel voor het voortbestaan van de armendissen aangezien oudere cijnzen en renten na verloop van tijd hun waarde verloren door inflatie. Hoewel armendissen ook onvoorwaardelijke schenkingen ontvingen, verwachtten de meeste schenkers een tegenprestatie in de vorm van een memoriedienst en is het toepasselijker om te spreken van stichtingen.

De dismeesters van het Heilig Geesthuis delen voedsel uit aan de gebrekkigen.
Detail charter (1354), OCMW-archief Brugge, Onze-Lieve-Vrouw ter Potterie, KAP 2.

De tweede pijler van het caritatief landschap was de overheid. De Vlaamse graven en later de Bourgondische hertogen oefenden geen structurele invloed uit op de armenzorg. Het is pas met het decreet van Karel V (1531) dat de centrale overheid greep probeerde te krijgen op de armenzorg. Via dit decreet droeg Karel V elke stad en dorp op om een centrale armenbeurs op te richten die vanaf dan de uitdelingen aan de armen moest coördineren. De impact van dit decreet was echter beperkt en meestal veranderde er amper iets aan de dagelijkse werking. Occasioneel organiseerde de grafelijke aalmoezenier uitdelingen, zoals bij de dood van Karel de Goede (1127).⁷ De stedelijke overheid speelde een grotere rol. Uitzonderlijk was deze overheid zelf betrokken bij de stichting van godshuizen, zoals het Sint-Juliaansgasthuis, en in crisismomenten deelde het stadsbestuur brood uit. Vaker gebeurde het dat de stad na de oprichting de controle over de instelling opeiste door voogden aan te stellen. Zo stonden zowel het Heilig Geesthuis als het Potteriehoospitaal onder stedelijk toezicht. Het stadsbestuur keurde eveneens de jaarrekeningen van de armendissen goed. Bij de armendis van Onze-Lieve-Vrouw was dit echter het recht van de proost van het kapittel.⁸ Verschillende instellingen ontvingen ook steun in de vorm van giften. Belangrijker zijn de stedelijke verordeningen waarmee het stadsbestuur de armenzorg poogde te beïnvloeden. Zo verbood de stad bedelen, behalve voor enkele specifieke groepen.⁹ Voor Brugge werden deze verordeningen de Hallegeboden genoemd. Deze bleven slechts bewaard vanaf 1490 maar in Gent dateert het eerste bedelverbod al uit 1414.¹⁰ Al bij al bleef de invloed van de overheid beperkt op de organisatie van de laatmiddeleeuwse armenzorg.

Omdat de overheid zelden het initiatief nam tot oprichten van een instelling of hiervoor budget vrijmaakte, was deze rol weggelegd voor de derde pijler: de particulieren. Meestal lag een privépersoon of een groep personen aan de oorsprong van een liefdadigheidsinstelling. Zo richtte de handelaar Clais Pagant het Sint-Niklaashospitaal op (voor 1394) en waren het leden van het Sint-Joosbroederschap die het passantenhuis Sint-Joos stichtten (rond 1352). Het waren eveneens de inwoners van de stad die het voortbestaan van de instellingen bleven garanderen door voor een constante stroom van inkomsten te zorgen via schenkingen en stichtingen. Hiernaast bestonden nog informele vormen van armenzorg – zoals hulp aan verarmde familieleden of uitdelingen aan bedelaars – die door een gebrek aan bronnen moeilijk te bestuderen zijn voor de laatmiddeleeuwse periode.¹¹

‘Ter troostenesse ende lavenesse vanden zielen’

In deze bijdrage staan de stichtingen van de inwoners van Brugge bij de armentafel van Onze-Lieve-Vrouw centraal. In de periode 1550–1552 ging 46 procent van de uitgaven van de armendis van Onze-Lieve-Vrouw naar uitdelingen en misdiensten die verbonden waren aan een stichting en slechts twaalf procent naar dissen *van graciën* of disdekkingen georgani-

7 W. Prevenier, 'En marge de l'assistance aux pauvres: l'aumônerie des comtes de Flandre et des ducs de Bourgogne', in: *Recht en instellingen in de oude Nederlanden tijdens de middeleeuwen en de nieuwe tijd. Liber amicorum Jan Buntinx* (Leuven 1981) 98.

8 OAB, AAOLV, inv. nr. 509, vonnis waarbij blijkt dat de disrekeningen moeten gehoord worden door het kapittel en niet door de stad, 1542.

9 SAB, reeks 120, Hallegeboden, register 1, 26 november 1496.

10 W.P. Blockmans en W. Prevenier, 'Armoede in de Nederlanden van de 14^e tot het midden van de 16^e eeuw: bronnen en problemen', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 88 (1975) 533.

11 Voor meer recente periodes is dit wel mogelijk, zoals blijkt uit de bijdrage van Thijs Lambrecht en Anne Winter verder in dit nummer.

seerd zonder tussenkomst van een stichter. Deze stichtingen maakten deel uit van een wijdverspreide hang naar *memoria* in de late middeleeuwen. Men geloofde dat iedereen na zijn dood een tijd in het vagevuur moest doorbrengen om de ziel te reinigen. Deze periode kon verkort worden via goede werken zoals gebeden, misdiensten, geschilderde memorietaferelen en uitdelingen aan de armen. Voor de armentafels ging het in de eerste plaats om deze laatste. De stichters bepaalden zelf het aantal porties waaruit de uitdeling bestond (meestal 40 of 60), de grootte van de bedeling en de inhoud van elke portie. Vaak bepaalden ze eveneens dat een deel van de porties diende te gaan naar hun erfgenamen, een specifiek hospitaal, klooster, ambacht of gilde. De begunstigen moesten vaak als tegenprestatie aanwezig zijn op de herdenkingsdienst of individueel bidden voor het zielenheil van de stichter. Naast disdekkingen was de armentafel verantwoordelijk voor de uitvoering van religieuze stichtingen. Dit kon gaan van een simpel jaargetijde tot een uitgebreide religieuze viering op een bepaalde feestdag. De armentafel zelf stond meestal niet in voor de praktische uitvoering hiervan, maar betaalde priesters, het *commuun*¹² of een klooster om dit te volbrengen, afhankelijk van de afspraak met de stichter.

Aangezien de stichtingen tot de kern van de werking van armendissen behoorden, lieten ze veel bronnenmateriaal na. Allereerst waren er de stichtingsakten. Deze normatieve bronnen vormden een contract tussen de stichters en de armendis. Een typische stichtingsakte bevatte allereerst de schenking aan de armendis. Dit was meestal een (eeuwigdurende) rente of een som geld waarmee de instelling vervolgens een rente diende te kopen. Bij een rente had de rentehouder recht op een jaarlijkse betaling met als borg een onroerend goed. Dit systeem functioneerde als een belangrijke vorm van kredietverstrekking.¹³ Daarna werden de tegenprestaties die de dis diende te leveren, besproken. Soms volgde wat er moest gebeuren indien een van de partijen zich niet aan de afspraak hield. Hiernaast produceerde de dis ook obituaria. In deze memorieboeken noteerde ze alle verplichtingen (religieus en caritatief) in kalendervorm.¹⁴ Het waren dynamische bronnen die in de loop der jaren aangevuld en aangepast werden naarmate er nieuwe stichtingen bij kwamen en oude vervielen. Ten slotte werden er jaarrekeningen opgesteld door de ontvanger. Deze tonen de effectieve uitvoering van een specifieke stichting doorheen de tijd. Ook kan het verschil nagegaan worden tussen het afgesproken bedrag (bepaald in de akte) en het werkelijk bestede bedrag (weergegeven in de rekening). Omdat een bespreking van alle stichtingen en individuen die voorkomen in het archief niet mogelijk is, wordt er één familie uitgelicht om de mogelijkheden van het bronmateriaal toe te lichten. Het is echter duidelijk dat de bronnen informatie bevatten over een grote groep van stichters en niet enkel over de enkelingen die hierna uitdrukkelijk vermeld worden.

Een voorbeeld uitgewerkt: de bredere context

Tussen 1446 en 1453 bedroeg het patrimonium van de armendis van de Onze-Lieve-Vrouweparochie 1.887 ponden 10 schellingen 8 denieren parisis (hierna afgekort als x lb. y s. z d. par.) waarmee het de grootste van de stad was.¹⁵ Door de uitgestrektheid van de parochie was de sociale samenstelling van de bevolking zeer divers in tegenstelling tot andere parochies in de stad. De Sint-Walburgaparochie bijvoorbeeld was een kleine parochie in het internationale handelscentrum en had een rijke bevolking. De parochies van Sint-Catharina en Sint-Kruis bevonden zich aan de rand van de stad en gedeeltelijk buiten de stadsmuren waardoor hun bevolking tot de lagere inkomensklassen behoorden. De Onze-Lieve-Vrouweparochie had zowel

12 Het *commuun* in de Onze-Lieve-Vrouwekerk groepeerde de proost, kanunniken, kapelaans, vicarissen en pastoors: M. Vandermaesen, *Inventaris van het oud archief der kerkfabriek van Onze-Lieve-Vrouw te Brugge* (Brussel 1984) 8.

13 Voor meer informatie over het systeem van renten en de rol van de armentafels hierin: M. Galvin, 'Credit and parochial charity in fifteenth-century Bruges', *Journal of Medieval History*, 28 (2002) 131–154.

14 P. Trio, 'Obituaries or anniversary books: Handle with care! The example of the Ypres confraternity of Our Lady', in: R. de Weijert e.a. (red.), *Living memoria. Studies in medieval and early modern memorial culture in honour of Truus van Bueren* (Hilversum 2011) 179–181.

15 M. Galvin, *The poor tables of Bruges 1270 – 1477* (Columbia University, onuitgegeven doctoraatsverhandeling 1998) 86.

rijke, centraal gelegen wijken als perifere, arme regio's op haar grondgebied wat leidde tot een diverse bevolking. Deze diversiteit uitte zich in de stichters van de armendis: enkelen behoorden tot de notabelen van de stad terwijl anderen duidelijk deel uitmaakten van de 'middenklasse'.¹⁶ De rijke families hadden vaak stichtingen bij verschillende armendissen en waren dus niet gebonden aan deze parochiale grenzen.

De Onze-Lieve-Vrouweparochie had zowel rijke, centraal gelegen wijken als perifere, arme regio's op haar grondgebied wat leidde tot een diverse bevolking.

De familie Van Aertrijke was in de veertiende en vijftiende eeuw een van de belangrijkste families in Brugge. Verscheidene familieleden vervulden functies in het stadsbestuur, zoals schepen of burgemeester, of zetelden in de Raad van Vlaanderen.¹⁷ Sommigen maakten deel uit van het vooraanstaande ridderlijke gezelschap van de Witte Beer, dat onder meer steekspelen organiseerde.¹⁸ De familie was verwant aan andere vooraanstaande Brugse geslachten zoals Breidel, Van Steeland, Van den Woestijne, Geerolf, Van Maldegem, Adornes en de Witte.¹⁹ In de eerste helft van de veertiende eeuw verwierf de familie de heerlijkheid Tillegem waardoor ze zich op de scheidslijn tussen adel en niet adel positioneerde.²⁰ In 1485 verkocht Isabella Van Aertrijke na de dood van haar kinderloze broer Jan, de heerlijkheid aan Filips van Overtvelt en zijn echtgenote Margaretha Anaghary.²¹

16 Galvin, *The poor tables*, 245–255.

17 J. Dumolyn, *Staatsvorming en vorstelijke ambtenaren in het graafschap Vlaanderen 1419-1477* (Leuven 2003) Bijlage op CD-ROM Fiche 'Artrijke, Lodewic van'.

18 A. Van den Abeele, *Het ridderlijk gezelschap van de Witte Beer: steekspelen in Brugge tijdens de late middeleeuwen* (Brugge 2000) 142.

19 Dumolyn, *Staatsvorming en vorstelijke ambtenaren*, Fiche 'Artrijke, Lodewic van'.

20 F. Buylaert, *Repertorium van de Vlaamse adel* (ca. 1350 – ca. 1500) (Gent 2011) 22–23.

21 L. Devliegher, *Het kasteel van Tillegem te Brugge* (Brugge 1989) 23–24.

Het kasteel van Tillegem, de heerlijkheid die in de veertiende en vijftiende eeuw in het bezit was van de familie Van Aertrijke in de *Flandria illustrata* (1641–1644). Universiteitsbibliotheek Gent, BIB.G.005840.

De familie had geen unieke band met de Onze-Lieve-Vrouweparochie. Enkele familieleden hadden een graf in de Onze-Lieve-Vrouwewerk zoals Barbere (+1415), dochter van Simon Van Aertrijke en echtgenote van Pieter de Witte.²² Andere familieleden vonden echter hun laatste rustplaats in de parochiekerken van Sint-Salvator, Sint-Walburga of Sint-Jacob. Normaal gesproken werd een individu begraven in zijn parochiekerk maar dit recht werd regelmatig afgekocht. Ook in de kerk van Sint-Donaas lagen familieleden begraven, net als bij verschillende kloosterkerken van onder meer de dominicanen of franciscanen, zoals Bernard Van Aertrijke (+1417).²³ In de Sint-Trudoabdij buiten Brugge vinden we ook familieleden terug, zoals Petronelle Van Aertrijke (+1475), dochter van Jan en abdis van hetzelfde klooster.²⁴ Enkele familieleden kwamen terecht in Loppem, een gebied grenzend aan de heerlijkheid van Tillegem waar de familie gronden bezat.²⁵ Zo zou Jacob Van Aertrijke (+1405), zoon van Bernard, in de parochiekerk van Loppem begraven worden.

Een voorbeeld uitgewerkt: de analyse

De familie Van Aertrijke komt terug in de drie verschillende brontypes en vormt zo een ideale casus. Tabel 1 bevat een schematisch overzicht van alle vermeldingen die in het archief werden aangetroffen. De akten vormen een goed startpunt in de zoektocht naar stichtingen aangezien ze een totaalbeeld verschaffen van de stichting. Er zijn in het disarchief van Onze-Lieve-Vrouw twee stichtingsakten bewaard met betrekking op de familie Van Aertrijke. De oudste akte dateert van 9 september 1355.²⁶ Hierin gaven Jan, Joris en Jacob Van Aertrijke, als *testamentarissen* van hun overleden vader Bernard Van Aertrijke, een jaarlijkse rente van 29 lb. 18 s. 8 d. parisis ter uitvoering van het testament van hun vader. Met dit bedrag kon tussen de 2.258 en 2.339 liter tarwe aangekocht worden.²⁷ Deze hoeveelheid tarwe was voldoende om 6 volwassenen ruim een jaar lang van tarwe te voorzien.²⁸ De stichting was ingericht voor het zielenheil van heer Bernard, zijn eerste echtgenote jonkvrouw Marie en zijn tweede echtgenote jonkvrouw Celien.

- 22 J.-J. Gailliard, *Inscriptions funéraires et monumentales de la Flandre Occidentale, avec des données historiques et généalogiques. Arrondissement de Bruges II* (Brugge 1866) 129.
- 23 J.-J. Gailliard, *Bruges et le franc, ou leur magistrature et leur noblesse avec des données historiques et généalogiques sur chaque famille I* (Brugge 1857) 193.
- 24 J. Bethune, *Épithèses et monuments des églises de la Flandre au XVIe siècle* (Brugge 1900) 303–304.
- 25 A. Vervenne en A. Dhont, *Geschiedenis van Loppem* (Loppem 1984) 48–9.
- 26 OAB, AAOLV, inv. nr. 178, lijfrenten, disschen en fondatiën, f. 54r-55r.
- 27 Volgens de *Acta Capituli* van het Sint-Donaas-kapittel in Brugge was in november 1355 1 hoet tarwe 44 groten Vlaams waard. Het geschenken bedrag van 29 lb. 18 s. 8 d. par. of 7.184 groten parisis is gelijk aan 598,66 groten Vlaams (gedeeld door 12). Met de geschenken rente kon dus 13,6 hoet tarwe ofwel tussen de 2.258 en 2.339 liter tarwe gekocht worden (1 hoet is 166 à 172 liter): Ch. Verlinden en E. Scholliers (red.), *Dokumenten voor de geschiedenis van prijzen en lonen in Vlaanderen en Brabant. 2: XIVe - XIXe eeuw. A: Vlaanderen* (Brugge 1965) 33.
- 28 Een volwassen persoon consumeerde dagelijks gemiddeld 735 gram tarwe (cijfer voor de zestiende eeuw). Dit is gelijk aan 0,957 liter (1 liter tarwe weegt 768 gram). Dit is op jaarbasis 349 liter per persoon. 2.258 liter tarwe was voldoende om 6 personen voor 1 jaar en 28 dagen te onderhouden. 2.339 liter tarwe was voldoende voor 1 jaar en 42 dagen: Ch. Vandenbroeke, *Agriculture et Alimentation* (Gent-Leuven 1975) 257.

	wie	wanneer	wat	akte	178	180	181	rekeningen
1	Bernard van Aertrijke, Maria en Celien	aanvang winter	uitdeling	x		x		
		Sint-Michielsdag (29/9)	jaargetijde	x				
		Sint-Bernaerdsdag (20/8)	uitdeling	x	x	x	x	1497–1498
		Allerzielen (2/11)	misdienst	x		x	x	1417–1418
		Allerzielen (2/11)	uitdeling	x		x	x	1417–1418
	Sint-Katarina (25/11) – Pasen	uitdeling	x	x	x	x	1497–1498	
2	Bernard van Aertrijke en Celien	Maria Boodschap (25/3)	uitdeling		x	x	x	
3	Bernard van Aertrijke en Celien	dedicatie kerk (15/11)	uitdeling		x			
4	Bernard van Aertrijke	1 januari	uitdeling		x	x	x	1488–1489
5	Bernard van Aertrijke	Sint-Jansdag (24/6)	uitdeling		x			
6	Bernard van Aertrijke	Aswoensdag	uitdeling		x	x	x	
7	Jan van Aertrijke en Lijsbette	Johannes voor de Latijnse Poort (6/5)	processie + uitdeling	x				
		Onze-Lieve-Vrouw-Ter-Sneeuw (5/8)	processie + uitdeling	x		x	x	1488–1489
		Sacramentsdag	sermoen	x				
		Paasnacht	verrijzenisspel	x				
		27 januari	misdienst + uitdeling	x	x	x	x	1488–1489

Tabel 1: schematische voorstelling van de verschillende stichtingen van de familie Van Aertrijke.

Allereerst bepaalde de stichting dat de armentafel jaarlijks tijdens de wintermaanden schoenen en hemden diende uit te delen aan de armen ter waarde van 27 lb. 8 s. 3 d. par. Op Sint-Michiëlsdag (29 september) moest er een jaargetijde ingericht worden voor Bernard en Marie waarvoor de dis elk jaar 27 s. 6 d. par. schuldig was aan het commuun van de parochie. Op Allerzielen diende dan weer een requiemmis door te gaan voor de ziel van Bernard Van Aertrijke en Bernard Dop.²⁹ Diezelfde dag zou er ook een uitdeling georganiseerd worden ten voordele van *den aermen lieden achter de kerke wandelende, gaende, ende sittende* ter waarde van 3 s. 1 d. par. Verder werd de disuitdeling op Sint-Bernardsdag (20 augustus) vermeerderd ter waarde van 10 s. par. en zou er gedurende de wintermaanden tien weken lang elke maandag een disdekking gebeuren met de opbrengsten van de oogst van een stuk grond.

De tweede stichtingsakte stamt uit 1371 en hierin schonk Jan Van Aertrijke, zoon van Bernard, samen met zijn echtgenote Lijsbette van Steeland een bedrag van 20 lb. 16 s. 7 d. par. in renten en een halve kapoen aan de armendis.³⁰ In tegenstelling tot de voorgaande akte gaat het hier om een *inter vivos*-stichting, aangezien beide stichters nog leefden op het moment van de inrichting. 22 s. van het bedrag was bestemd voor het commuun in ruil voor de inrichting van een processie op 6 mei. Nog voor het commuun was een bedrag van 5 lb. 12 s. par. om een processie en feest in te richten ter ere van het mirakel van Onze-Lieve-Vrouw-ter-Sneeuw (5 augustus). Als het commuun naliet dit feest in te richten, diende het geld naar de armen te gaan. Verder moest de armendis een jaargetijde inrichten op de vrijdag na verzworen maandag na midwinter.³¹ Bij dit jaargetijde hoorde een disuitdeling van 60 porties, waarvan twaalf voorbehouden waren voor de erfgenamen van de stichters. Op Sacramentsdag wilden de stichters een sermoen en op paasnacht moest er een verrijzenisspel in de kerk plaatsvinden. De akte waarin de stichters de renten en cijnzen schonken aan de armendis is bewaard, maar door de slechte staat zijn niet alle details leesbaar.³²

29 Bernard Dop was de grootvader van Bernard Van Aertrijke langs moederkant.

30 OAB, AAOLV, inv. nr. 178, lijfrenten, disschen en fondatiën, f. 61v-65r. Een kapoen is een gecastreerde en hierdoor vette haan.

31 Het gaat hier om de vrijdag na de eerste maandag na Driekoningen (verzworen maandag) dus begin januari.

32 OAB, AAOLV, inv. nr. 110a, akte Jan Van Aertrijke, 1371.

Stichtingsakten kennen een inconsequente bewaring waardoor ze geen volledig beeld van het geheel aan stichtingen geven

Stichtingsakten kennen een inconsequente bewaring waardoor ze geen volledig beeld van het geheel aan stichtingen geven. Om een overzicht te krijgen van de stichtingen door de familie Van Aertrijke bij de armendis van Onze-Lieve-Vrouw kunnen de obituaria van de dis geraadpleegd worden. In deze manuscripten hield de dis in kalendervorm haar verplichtingen ten aanzien van de stichters bij. Voor de Onze-Lieve-Vrouwedis zijn er drie obituaria bewaard. Register 178 is het oudste obituarium en dateert uit de tweede helft van de veertiende eeuw.³³ In 1436 besliste de dis vervolgens om een nieuw register aan te leggen: register 180.³⁴ Ten laatste in 1494

33 OAB, AAOLV, inv. nr. 178, lijfrenten, disschen en fondatiën, 1355-1436.

34 OAB, AAOLV, inv. nr. 180, overzicht dissen en jaargetijden, 1436.

werd een derde obituarium aangelegd dat hier relevant is: register 181.³⁵ Register 179 is een vijftiende-eeuws obituarium dat zich in het disarchief bevindt, maar stichtingen bevat van meerdere parochiale instellingen.³⁶ Het zal dus niet gebruikt worden in de rest van dit artikel. De obituaria van de dis behelzen zowel de uitdelingen aan de armen als de religieuze verplichtingen.

35 OAB, AAOLV, inv. nr. 181, overzicht dissen en jaargetijden, 1494.

36 OAB, AAOLV, inv. nr. 179, Liber Anniversarium, 2de helft vijftiende eeuw.

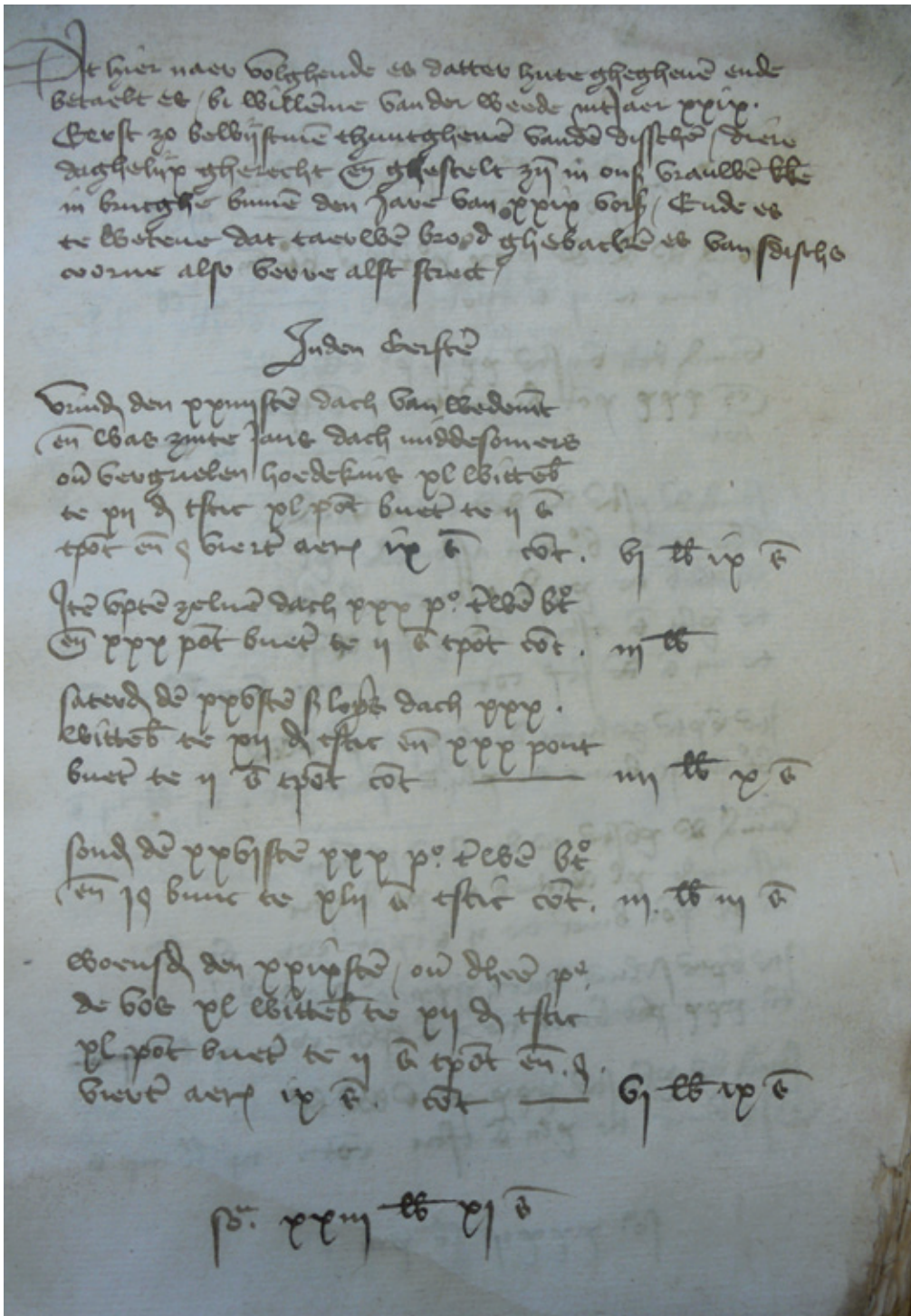
De drie obituaria van de dis bevatten verwijzingen naar de stichting van Jan Van Aertrijke en Lijsbette en deze van Bernard Van Aertrijke en Celien. Hieruit valt te concluderen dat beide stichtingen minstens tot 1494 in voege waren. Niet alle componenten uit elke stichting werden opgenomen in de obituaria. Stichtingsakten waren normatieve bronnen en de overeengekomen zaken werden niet altijd volledig uitgevoerd. Bij de stichting van Bernard Van Aertrijke en Celien was er in de akte sprake van een jaargetijde op Sint-Bernardsdag maar dit staat in geen enkel obituarium. Dit zou te verklaren zijn doordat het commuun hiervoor verantwoordelijk was. De uitdeling van schoenen en hemden in de wintermaanden werd alleen genoteerd in register 180 wat een gebrekkige navolging betekent. Ook de stichtingsakte van Jan Van Aertrijke en Lijsbette bevat elementen die niet geregistreerd werden in een obituarium. Het gaat om de processie op Sint-Jansavond in mei, het sermoen op Sacramentsdag en het verrijzenisspel op Paasnacht. Zowel de verwijzing naar het sermoen als naar het verrijzenisspel waren doorstreept in de akte wat aangeeft dat deze zaken al voor 1436 gediscontinueerd werden. Anderzijds zijn er verwijzingen naar de familienaam te bespeuren die niet in de akten staan. In naam van Bernard Van Aertrijke en Celien diende er nog een disdekking plaats te vinden op het feest van de kerkwijding van de Onze-Lieve-Vrouwekerk (15 november) en op Maria Boodschap (25 maart). Op 1 januari, op Aswoensdag en op Sint-Jansdag werden er nog disdekkingen ingericht in de naam van Bernard Van Aertrijke, evenwel zonder vermelding van een echtgenote. Waarschijnlijk gaat het hier om een andere Bernard Van Aertrijke.

Doordat veel stichtingen werden gefinancierd met renten waarvan het bedrag niet onderhevig was aan inflatie, daalde de waarde na verloop van tijd

Obituaria zijn goede bronnen om een overzicht te krijgen, maar ze geven weinig informatie over de evolutie van een stichting doorheen de jaren. Doordat veel stichtingen werden gefinancierd met renten waarvan het bedrag niet onderhevig was aan inflatie, daalde de waarde na verloop van tijd. Dit verplichtte de instellingen om enerzijds nieuwe inkomsten te zoeken en anderzijds bepaalde stichtingen te verkleinen of te schrappen. De rekeningen maken het mogelijk om van jaar tot jaar na te gaan welke stichtingen werden ingericht en welke uitgaven de dis werkelijk hieraan besteedde. De rekeningen van de Onze-Lieve-Vrouwedis zijn overgeleverd vanaf 1417–1418, met hier en daar enkele hiaten.³⁷ De oudste rekening bevat de meeste elementen van de stichting van Bernard Van Aertrijke. Het

37 OAB, AAOLV, inv. nr. 1–9, rekening, 1417–1499.

gaat om de disdekking op Sint-Bernardsdag, de misdienst en uitdeling op Allerzielen en de uitdeling tien maandagen lang in de winter. De stichting van Allerzielen komt daarna niet meer terug in de rekeningen. De viering van Sint-Bernardsdag en de uitdelingen in de winter lopen door tot de rekening van 1497-1498, de laatste rekening hier gebruikt. Ook de disuitdeling op Onze-Lieve-Vrouw-ter-Sneeuw en het jaargetijde van

De eerste pagina met uitgaven voor verschillende uitdelingen uit de rekening van 1429-1430, OCMW-archief Brugge, armendis Onze-Lieve-Vrouw, register 3.

Jan Van Aertrijke eindigden respectievelijk voor 1418 en 1489. De processie op Onze-Lieve-Vrouw-ter-Sneeuw verschijnt wel nog in de rekening van 1497–1498 maar er wordt hier slechts 1 lb. 9 s. par. besteed aan de viering in plaats van de afgesproken 5 lb. 12 s. par. Van alle andere vermeldingen uit het obituarium van Bernard Van Aertrijke, komt alleen deze van 1 januari terug in de oudste rekening.

Een voorbeeld uitgewerkt: wie is wie?

De identificatie van de personen in de stichtingsakten zorgt voor weinig problemen dankzij de beschikbare randinformatie. Bernard Van Aertrijke, zoon van Simon, was eerst getrouwd met Marie Bonin en later met Celien van Hertsberghe.³⁸ Hij ligt begraven in Ter Doest, waar ook een dagelijkse misdienst plaatsvond voor zijn zielenheil.³⁹ Hij had zes kinderen, waaronder Jan, Joris en Jacob, en kan geïdentificeerd worden met de overleden Bernard Van Aertrijke uit de eerste stichtingsakte. Ook de vieringen op 25 maart en 15 november kunnen zonder twijfel aan Bernard Van Aertrijke I en zijn echtgenote Celien toegeschreven worden. De disdekking van 1 januari was ook in naam van Bernard Van Aertrijke I. Deze notitie staat in het basishandschrift in register 178 ingeschreven, wat betekent dat deze tot stand kwam voor 1371. De disdekking van 25 maart en 15 november zijn in een latere hand toegevoegd aan register 178 en zijn gesticht na 1371. Het zou om een stichting kunnen gaan van Bernard, zoon van Jan Van Aertrijke en kleinzoon van Bernard Van Aertrijke I. Jan Van Aertrijke, zoon van Bernard Van Aertrijke I, getrouwd met Lijsbette van Steeland, liet enkele jaren later de tweede stichtingsakte opstellen. Hij ligt begraven in de Sint-Salvatorkerk of in de Sint-Donaaskerk.⁴⁰ Hetzelfde echtpaar betaalde eveneens voor de inrichting van een kapelanie in de Onze-Lieve-Vrouwekerk.⁴¹ Deze Jan Van Aertrijke is de vader van de eventuele stichter van de disdekkingen van 25 maart en 15 november. Mogelijk hebben dus drie generaties van de familie een stichting bij de armentafel van Onze-Lieve-Vrouw ingericht.

38 Voor de leesbaarheid zal er in de rest van de tekst gesproken worden over Bernard Van Aertrijke I.

39 Gailliard, *Bruges et le franc I*, 323.

40 Over de exacte begraafplaats bestaat onduidelijkheid: Gailliard, *Inscriptions*, 48 plaatst de grafsteen in de Sint-Donaaskerk maar dezelfde Gailliard, *Bruges et le Franc I*, 191 plaatst deze grafsteen in de Sint-Salvatorkerk.

41 RAB, AAOLV, inv. nrs. 0/930, Notarieel vidimus van de notariële akte van de stichting waarbij een erfelijke rente wordt geschonken bezet op goederen te Brugge, 16 juni 1375.

Bij wijze van besluit

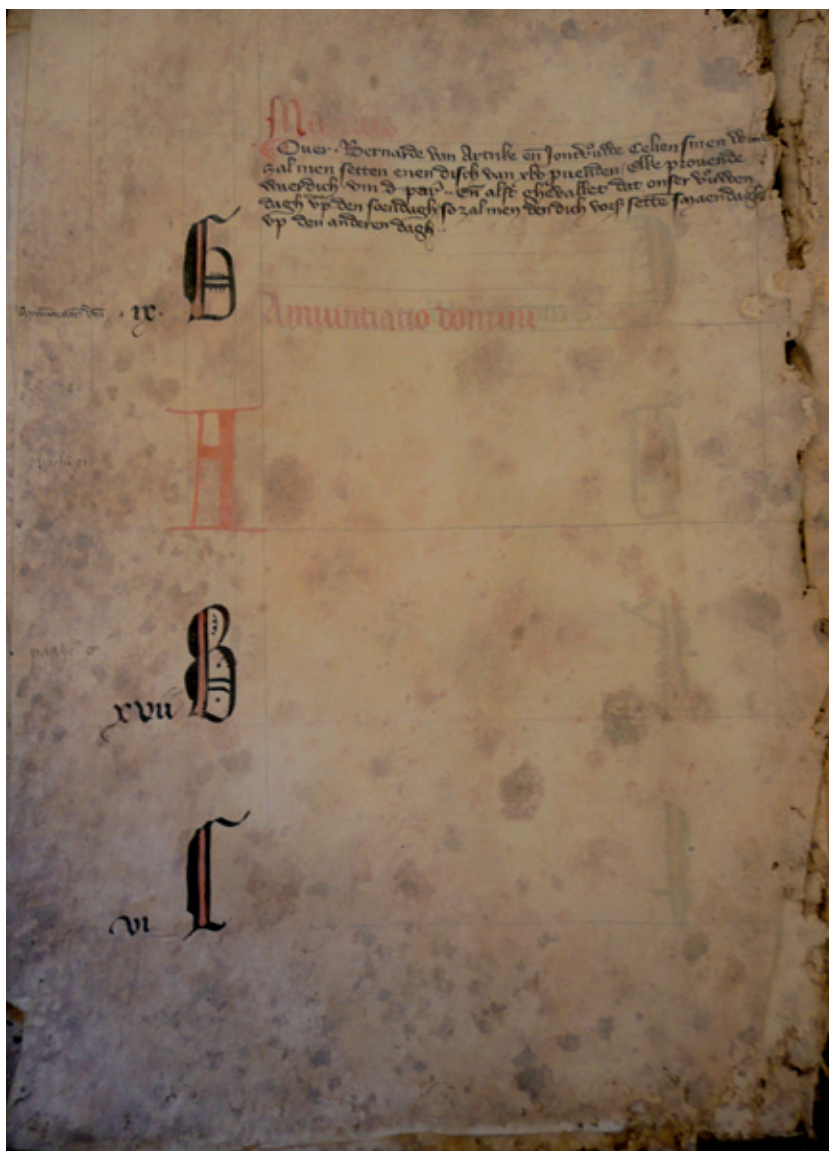
In dit onderzoek stonden de armentafels in laatmiddeleeuws Brugge centraal. De kern van hun werking was het uitvoeren en onderhouden van caritatieve en liturgische stichtingen ingesteld door burgers van de stad. Dit systeem liet veel bronmateriaal na wat een grote waaier aan mogelijkheden biedt voor onderzoek, niet alleen voor de grote steden maar ook voor kleinere steden en gemeenten. De archieven van de armentafels behoren normaal gezien tot het OCMW-archief, hoewel er ook interessante zaken in het parochiaal archief (vaak in het Rijksarchief) zitten en uitzonderlijk kunnen relevante stukken in het stedelijk archief bewaard worden. De stichtingen van de familie Van Aertrijke tonen duidelijk de mogelijkheden van de bronnen. De stichtingsakten geven een gedetailleerde weergave van de opzet; de obituaria verschaffen een overzicht van welke elementen uit deze akten omgezet waren in de praktijk, en bieden een totaalbeeld van de stichtingen; de rekeningen maken een nauwkeurige opvolging doorheen de tijd mogelijk.

De stichtingen van deze familie zijn geen typevoorbeeld van de stichtingen bij de armendis. Een doornsnee stichting was veel bescheidener in omvang en de doornsnee stichter behoorde eerder tot de 'middenklasse'.⁴² Toch was de familie Van Aertrijke allermindst een uitzondering: Bonin, Metteneye, Honin en van Gruuthuuse zijn maar enkele namen die terugkomen in de archieven. Dus hoewel het gros van de stichtingen voort-

42 Galvin, *The poor tables*, 245–255.

kwam uit de 'middenklasse', behoorde een beperkte groep stichters tot de invloedrijkste geslachten van Brugge. Via deze stichtingen zorgden ze voor hun zielenheil en droegen tegelijkertijd bij tot het sociaal aanzien van de familie.⁴³ Niet alle elementen uit de stichtingen van Bernard en Jan Van Aertrijke waren nog in voege aan het einde van de vijftiende eeuw (150 jaar na stichtingsdatum). De reden hiervoor is onbekend maar waarschijnlijk was het te wijten aan de dalende waarde van de cijnzen en renten. Toch werden andere zaken nog steeds uitgevoerd. In deze continuïteit school dan ook een grote aantrekkingskracht van de stichtingen aangezien het een langdurige werking van de stichting alsook een blijvende aanwezigheid van de familie in de stedelijke ruimte garandeerde.

43 Een recent werk dat dieper ingaat op de sociale aspecten van schenkingen en giften is R. de Weijert e.a. (red.), *Living memoria. Studies in medieval and early modern memorial culture in honour of Truus van Bueren* (Hilversum 2011).

De notitie van de uitdeling op Maria Boodschap (25 maart) in naam van Bernard Van Aertrijke en zijn echtgenote Celien in het oudste obituarium van de dis. OCMW-archief Brugge, armendis Onze-Lieve-Vrouw, register 178, folio 14v.

Beredeneerde bibliografie

Een recent overzicht van onderzoek naar armenzorg is te vinden in A.J. Davis, 'The social and religious meanings of charity in medieval Europe', *History Compass*, 12 (2014) 935–950. Algemeen kan als basiswerk worden beschouwd de uitvoerige studie van M. Mollat, *Les pauvres au Moyen Âge: étude sociale* (Parijs 1978). Een standaardwerk vanuit het economisch perspectief is C. Lis en H. Soly, *Poverty and capitalism in pre-industrial Europe* (Hassocks 1979). Het religieuze aspect van armenzorg werd dan weer uitvoerig besproken in J. Brodman, *Charity & religion in medieval Europe* (Washington 2009). Ook over memoriezorg zijn er verschillende studies beschikbaar. Een goed startpunt is S. Balace en A. De Poorter (red.), *Tussen Hemel en Hel. Sterven in de middeleeuwen 600-1600* (Brussel 2010) en R. De Weijert e.a. (red.), *Living memoria. Studies in medieval and early modern memorial culture in honour of Truus van Bueren* (Hilversum 2011). In P. Trio, 'Strijden op diverse fronten ter redding van het zielenheil. De stichtingen van priester en meester Pieter van Beselare te Ieper uit het begin van de 15de eeuw', *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis*, 152 (2015), 285–324 werkt de auteur een adellijke stichting, niet ongelijk aan deze van de familie Van Aertrijke, gedetailleerd uit. Voor de Nederlanden is het overzicht van de armen- en ziekenzorg van Maréchal nog steeds het beste startpunt. Hierin worden de verschillende vormen van armenzorg kort besproken: G. Maréchal, 'Armen- en ziekenzorg in de Zuidelijke Nederlanden', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden II* (Haarlem 1982) 268–280. Bonenfant bespreekt uitvoerig de hervorming van de armenzorg in de Nederlanden onder Karel V in de zestiende eeuw: P. Bonenfant, 'Les origines et la caractère de la réforme de la bienfaisance publique aux Pays-Bas sous le règne de Charles-Quint', *Revue belge de philologie et d'histoire*, 5 (1926) 887–904 en 6 (1927) 207–230. Specifieke informatie over de armentafels is te vinden in: M.-J. Tits-Dieuaide, 'Les tables des pauvres dans les anciennes principautés belges au Moyen Age', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 88 (1975) 562–583 en G. Marechal, 'Het openbaar initiatief van de gemeenten in het vlak van de openbare onderstand in het noorden van het land tijdens het Ancien Régime', in: *Het openbaar initiatief van de gemeenten in België: Historische grondslagen (Ancien régime)* (Brussel 1984) 497–539.

Het standaardwerk voor armenzorg in Brugge blijft nog steeds G. Marechal, *De sociale en politieke gebondenheid van het Brugse hospitaalwezen in de Middeleeuwen* (Kortrijk, 1978) waarin de auteur duidelijk aantoonde dat de meeste hospitalen geen kerkelijke maar wel een burgerlijke oorsprong hadden. A. Brown, *Civic ceremony and religion in medieval Bruges c. 1300-1520* (Cambridge, 2011) heeft deze stelling gemoderniseerd door de Brugse armenzorg te kaderen binnen het concept van *civic religion*. Over de armentafels in Brugge verscheen: P. Van Zeir, 'De inrichting van de armentafels van de oude Brugse stadsparochies voor 1526', *Handelingen van het Genootschap voor geschiedenis te Brugge*, 97 (1960), 104–141. Waar Van Zeir een institutionele benadering hanteerde, focuste Galvin in zijn onderzoek op de sociale achtergrond van de weldoeners en meesters van de armentafels: M. Galvin, *The poor tables of Bruges 1270 – 1477* (Columbia University, onuitgegeven doctoraatsverhandeling 1998).

Biografie

Hannelore Franck studeerde af als master in de geschiedenis in 2013 aan de KU Leuven. Haar eindverhandeling onderzocht de connectie tussen de memoriezorg en armenzorg in het laatmiddeleeuwse Gent. Specifiek werd de H.-Geesttafel van de Onze-Lieve-Vrouweparochie onderzocht. Dit eindwerk resulteerde tevens in het artikel *Memoria et Caritas in de Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*. Ze behaalde eveneens haar diploma Cultuurmanagement aan de UAntwerpen in 2014.

Momenteel werkt ze aan de KU Leuven campus Kulak Kortrijk. Hier bereidt ze haar doctoraat voor onder leiding van prof. dr. Paul Trio over de armentafels in de laatmiddeleeuwse stad Brugge. Ook hierin staat de wisselwerking tussen de armen- en memoriezorg centraal.